

דיר ארץ

אוניברסיטת בר-אילן
הפקולטה למדעי היהדות

המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה
ע"ש מרטין (זוס)

גיליון 30, תמוז תשפ"ו, יולי 2026

עורכת: טוהר מאיה בורשטיין

שלום לכולם!

עבשיו אחרי ששנת הלימודים מאחורינו ואנחנו לקראת המבחנים, החפירות והחופש, אני שמחה להגיש לכם עלון חדש שיעסוק במגוון נושאים:

ראשון יציג פרופ' תמיר גורן את הוראת השפה הערבית לאנשי הקיבוצים בשנות הארבעים. לאחר מכן פרופ' איל רגב יחשוף את מחקרו שעוסק בהפרדותם של מאמיני ישו מהיהדות. אור בן-דוד, דוקטורנט במחלקה, יתאר את נקודת המפגש בין אתרים ארכאולוגיים לשטחים פתוחים. ד"ר אנט לנדס-נגר תשתף אותנו במבט מחודש על הדרכים הראשיות בין יפו לירושלים בתקופות הרומית והביזנטית. נועם בר דוד, סטודנט לתואר שלישי במחלקה, ישתף אותנו במאמר מתוך עבודת הדוקטורט שלו שעוסק בכתובות היווניות מקיסריה בהשוואה לטקסטים משאר חלקי האימפריה הרומית המזרחית. שלמה ליוברסקי, סטודנט לתואר שני במחלקה, יציג חלק ממחקרו בנושא חורבת לופית במאה השביעית לפנה"ס. ולסיום, יובל ריקלין, סטודנט לתואר ראשון במחלקה, יציג לנו את עבודת הסמינריון שלו שעוסקת בשאלה כיצד הפכה החצר למרכז הבית היהודי דווקא בתקופה הרומית-ביזאנטית.

קריאה מהנה,

טוהר מאיה בורשטיין

בהזדמנות זו אני רוצה לאחל לכם הרבה הצלחה בתקופת המבחנים ובעונות החפירה.

תוכן עניינים

3 "כאן נוצר מפעל גדול": הסוכנות היהודית והקמת המוסד להכשרת מוח'תארים

// פרופ' תמיר גורן

5 הגירוש מבתי הכנסת - מדוע וכיצד הפכו המאמינים בישו לתנועה עצמאית?

// פרופ' איל רגב

7 לא רק אתר: ניהול מורשת תרבות בשטחים הפתוחים במדינת ישראל

// אור בן-דוד

9 הדרכים הראשיות בין יפו לירושלים בתקופות הרומית והביזנטית: מבט מחודש

// ד"ר אנט לנדס-נגר

11 היוונית של קיסריה מבחינה חיונית // נעם בר דוד

14 אופי האוכלוסייה וההתיישבות בשפלת יהודה/השפלה הנמוכה במאה השביעית לפסה"נ: חורבת לופית כמקרה מבחן // שלמה ליוברסקי

15 מדוע הייתה החצר מרכז הבית היהודי בתקופה הרומית-ביזאנטית? // יובל ריקלין

פרופ' תמיר גורן

המשתתפים כולם היו תמימי דעים בצורך להקים את הגוף הזה. בעיקרו של דבר נאמר כי הקמתו נועדה להכשיר את האנשים שעליהם מוטל התפקיד לבוא במגע עם השכנים הערבים לשם קיום וטיפוח יחסים תקינים. הודגש שהמשקים צריכים להתייחס ללימוד התפקיד של טיפוח קשרים טובים עם האוכלוסייה הערבית כמו ללימוד אחד המקצועות החקלאיים. בסיכומו של הכינוס הוחלט להקים מוסד קבוע ללימוד השפה הערבית ולידיעת הערבים. נקבע כי מטרתו של המוסד תהיה להקנות למוח'תארים, שומרי שדות ואחרים את השפה הערבית וידיעות במנהגי הערבים וחיי יום-יום. "המוסד/המכון להכשרת מוח'תארים" היה שמו הרשמי של הגוף החדש. המחלקה המדינית התייחסה להקמת המוסד כאל מפעל חדש ורב חשיבות לפעולת ההתיישבות. הובהר כי:

"[...] לפי התוכנית יכשיר מכון זה חבר מוח'תארים לכל ישובי הארץ [...] על חשיבותו של מפעל זה לתנועה ולישוב אין מן הצורך להרבות דברים. ללא ספק יודעים אתם מה רבים הקשיים והבעיות שבהם נתקלים יישובינו בשטח יחסי שכנים [...] וכמה תקלות ארעו כתוצאה מאי ידיעת הערבית ומשיטת פעולה בלתי נכונה [...]"

הוחלט שהמוסד ייפתח בתחילת ספטמבר 1944 באזור ח'ריבה, על הר הכרמל במקום שבו התקיימה עד 1943 התיישבות בשם "משמר הכרמל".

מאז שהוחלט על הקמת המוסד, פעלה המחלקה להכין את תוכנית הלימודים. בסוף יולי 1944 התקיימה ההתייעצות הראשונה במשרדי הסוכנות היהודית בירושלים, והיא יוחדה ללימוד השפה הערבית. הובהר שהמטרה צריכה להיות בראש ובראשונה להכשיר את התלמידים לקשר לשוני עם ערבים, משמע להיבט המעשי בלימוד השפה המדוברת, שיעזור להכיר את הערבים מקרוב. בין היתר הוצע שעבודת ההוראה תוטל גם על מורים ערבים בנוסף למורים יהודים, וזאת כדי שתיווצר אווירה של מגע עם ערבים. תוכנית הלימודים תכלול, בין היתר, חומר המתאים להווי הכפרי, האזנה לרדיו ושיחות עם ערבים. בישיבה שכונסה כהתייעצות להכנת תוכנית הלימודים בנושא ידיעת הערבים הוצעו שורה של נושאים: תולדות ערביי הארץ, חיי יומיום, הווי ומנהגים, דת האסלאם, החברה הערבית ומוסדותיה, יחסי יהודים-ערבים ויחסי שכנות. בנוסף הומלץ לקיים טיולים וביקורים אצל הערבים.

מספרם הקטן והבעייתי של דוברי ערבית באוכלוסייה היהודית ליווה את תהליכי ההתיישבות בשנות השלושים והארבעים בכול אזורי הארץ ונתפס כמכשול לבניית מערכות יחסים עם הערבים בקרבתם. לראשונה, ב-1940, ננקטה יוזמה שבבסיסה הוראת השפה הערבית לאנשי הקיבוצים. מהלך זה שבוצע על ידי המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית נועד לעזור לאנשי הקיבוצים לרכוש ידיעה טובה בשפה הערבית ובכך לסייע להם לקיים יחסים תקינים עם שכניהם הערבים. במסגרת המהלך הזה נעשה ב-1944 ניסיון ראשון מסוגו להקנות את השפה הערבית במסגרת של קורס מרכז שאורגן לראשונה על ידי המחלקה המדינית. הקורס שהתקיים בצפת ונחל הצלחה רבה היווה את הדגם לפעולה יסודית ורחבה יותר וכן את המניע להקמת מוסד קבוע להוראת השפה הערבית לאנשי הקיבוצים.

בסוף מארס 1944 נפתח סמינריון למוח'תארים מקיבוצי עמק בית שאן. היתה זו יוזמה של מועצת אזור גלבוע, ובשיתוף המחלקה המדינית אורגן להם קורס מרכז ללימוד השפה הערבית. הקורס נועד להעניק למוח'תארים ידיעה טובה בשפה הערבית. בתוקף תפקידם נדרשו המוח'תארים לבוא במגע עם הערבים בסביבתם, אלא שעניין השפה היה להם לרועץ, והקשה עליהם בשיג ושיח עם השכנים הערבים. הקורס הסתיים בסוף אפריל ונחשב להצלחה גדולה. המשתתפים היו תמימי דעים כי לימוד השפה על בוריה יקל על בעלי התפקידים את פעולתם ויאפשר להם לנהוג כראוי במגעם עם התושבים הערבים בסביבתם. מארגני הקורס מטעם מועצת אזור גלבוע סברו שיש צורך לקיים קורסים דומים לכול בעלי התפקידים במשקים שבאים במגע יום-יומי עם השכנים הערבים ולא רק למוח'תארים. הדעה שרווחה היתה שיש להמשיך בניסיון החשוב הזה ולהרחיבו. לאור הצלחת הסמינריון סברו המשתתפים שיש צורך שהמחלקה המדינית והמשקים יקימו גוף קבוע, שעליו יוטל להנחיל את ידיעת הלשון הערבית, בייחוד בקרב המשקים הצעירים וביישובי הספר. ברוח יוזמה זו פנו מארגני הקורס מטעם מועצת אזור גלבוע למחלקה המדינית בהצעה להקים מוסד קבוע להוראת השפה הערבית ולהקניית התרבות הערבית.

הינה כי כן, לאור הצלחת הסמינריון הוחלט במחלקה המדינית על הקמת מוסד קבוע בשיתוף פעולה עם התנועה הקיבוצית. הכוונה היתה לייסד סמינריון ארצי שישתתפו בו קיבוצים מכל תנועות ההתיישבות. באמצע יוני 1944 התכנסו הנוגעים בדבר לישיבה משותפת לדון בהקמת מוסד ללימוד השפה הערבית.

"כאן נוצר מפעל גדול": הסוכנות היהודית והקמת המוסד להכשרת מוח'תארים

"[...] יצאתי מח'רייבה חדור הרגשה שכאן נוצר מפעל גדול [...] זה בית יוצר של כוח פוטנציאלי לעתיד. כאן הצלחנו לגבש ולרכז את המחשבות בינינו ולהעבירם בצורה יסודית למשמרת שניה שכמהה לתורה זו ומוכנה ורוצה לקבלה. ראיתי לפני כאן את עשרות ומאות שליחנו המכוונים, ואשר למדו הלכות מפינו, כשהם נפוצים בכל חלקי הארץ. בעזרתם ובאמצעותם נרחיב את החוג הציוני המחפש דרכים מעשיות וקונסטרוקטיביות לשם שיפור יחסי שכנים אנושיים בין שני העמים [...]"

דנין אכן צדק בתחזיתו. הקמת המוסד ללימוד השפה הערבית ולידיעת הערבים הייתה לאבן פינה במכלול הפעולות שכוונו להשגת המטרה. מאז פתיחת הקורס הראשון התקיימו קורסים נוספים שנמשכו עד סוף תקופת המנדט והם הניבו הישגים רבים. הם השפיעו רבות על היכולת ליצור מערכת יחסים נוחה בין היישובים היהודיים ליישובים הערביים והבדואים שבסביבתם ואפשרו לגבש שיתופי פעולה משמעותיים ביניהם. בוגרי הקורסים השכילו למלא את תפקידיהם ביתר יעילות ולמנוע מיישוביהם להיקלע לבעיות עם השכנים הערבים והצליחו להביא לפתרון סכסוכים ביניהם. לא פלא שמשנה שרתוק (שרת), אז ראש המחלקה המדינית, שעקב אחר הפעילות הזאת בקפידה ובאהדה, הפנה את תשומת הלב של ועדות החקירה שהגיעו לארץ בשלהי התקופה, לתרומת הקורסים לטיפול יחסי השכנות בין היישובים היהודיים לסביבתם הערבית. בדבריו בפני ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית (1946) הבהיר כי הרוח החיובית השוררת כעת ביחסים שבין היישובים לכפרים לא הושגה בחלל ריק, אלא היא פרי של משאבים ומאמצים שהושקעו במיוחד לצורך מטרה זו. הוכח, כך טען בפניהם, שניתן לקיים יחסי שכנות טובים ומועילים עם השכנים הערבים.

מפגש ידידותי בין יהודים לערבים אי שם בנגב – שנות הארבעים [באדיבות עו"ד אלי רומן].

בתחילת ספטמבר 1944 החל המכון לפעול בח'רייבה ונפתח הקורס הראשון. המשתתפים בקורס הגיעו מכל קצוות הארץ, מקיבוץ רביבים בדרום ועד קיבוץ דפנה בצפון. על דעת הנהלת המכון נקבע "חוק הדיבור הערבי", שלפיו נאסר על התלמידים לדבר עברית בזמן השעורים. עזרא דנין, ראש שירות הידיעות (הש"י) של ה"הגנה", ששימש חבר בוועדה המארגנת של הקורס מטעם המחלקה המדינית, דיווח על הקורס כהצלחה גדולה. בתפקידו כראש הש"י פעל דנין לא רק בענייני מודיעין אלא גם במיתון לחצים ומתחים בנקודות המגע העיקריות שבין יהודים לערבים. שליטתו ברזי השפה הערבית והידע הנרחב שלו באורח החיים הערבי הקנו לו מעמד ויכולת לסייע בפתרון בעיות ביחסי יהודים-ערבים. דנין סבר כי נוצר כאן מפעל משמעותי ומבטיח. בדיווחו נתן ביטוי עז להתלהבות שאחזה בו לנוכח הישגי הקורס וציין:

לקריאה נוספת:

יעקבסון א. ונאור מ. 2021. בני הארץ והמזרח: יהודים וערבים בתקופת המנדט הבריטי. ירושלים.

מנדל י. 2023. הלטינית של המזרח התיכון: הוראת הערבית בחברה היהודית ממפנה המאה ועד 1948. תל אביב.

פרופ' איל רגב

- אף־על־פ־כֵּן הָאֱמִינִי בִּזְמַן רַבִּים מִהַמְּנִיגִים, אֲךָ לֹא הָיָה בְּזֶה בְּגִלּוֹל הַפְּרוֹשִׁים, כִּדִּי שְׁלֹא יִבְדּוּ מִן הַקֶּהֱל (יב 42).
- הִנֵּה יִבְדּוּ אֶתְכֶם וְאֶף תִּבּוֹא שְׁעָה שְׁכָל הַהוֹרֵג אֶתְכֶם וְיִחָשֵׁב זֹאת לְעִבּוּדֵת אֱלֹהִים (טז 2).

היה זה הצעד הראשון לקראת יצירת חיי קהילה ובתי תפילה נפרדים ליהודים־נוצרים. הנוצרים לא בחרו להדיר רגליהם מבתי הכנסת של כלל היהודים. הם הורחקו מהם כמעט בכוח. שכניהם, בייחוד הפרושים, לא הותירו להם ברירה אלא לייסד בתי כנסת משלהם משום שלא אפשרו להם להיות מבאי בתי הכנסת הרגילים. נידו אותם בגלל שהם הכריזו שישו הוא המשיח, ולכן היו גם כאלה שפחדו לחשוף את אמונתם (לוקס ו, כב; יוחנן ט, כב; יב, מב; טז, ב).

מייד לאחר החורבן, בדור יבנה של ראשית תקופת התנאים, החליט הנשיא רבן גמליאל לתקן את תפילת שמונה עשרה (הקרויה כך כי יש בה שמונה עשרה ברכות), המכונה גם תפילת עמידה. הוא ביקש להוסיף לה ברכה נוספת, ברכת המינים, שאותה ניסח בעל פה שמעון הפקולי. הברכה הזו היא למעשה קללה של אלו שחכמי המשנה ביקשו להוקיע מקרב עם ישראל (בבלי, ברכות כח ע"ב–כט ע"א. תוספתא, ברכות ג, כה). בספרות חז"ל לא מובא הטקסט של תפילת שמונה עשרה ולא של ברכת המינים, ולא ברור מי הם אותם מינים. הנוסח הקדום ביותר שלה הידוע לנו התגלה בגניזה הקאהירית:

למשומדים אל תהי תקוה
ומלכות זדון מהרה תעקר בימינו
והנצרים והמינים כרגע יאבדו
ימחו מספר החיים
ועם צדיקים אל יכתבו
ברוך אתה ה'
מכניע זדים

לא ברור האם בברכת המינים המקורית הזכירו חז"ל במפורש את הנוצרים, ואפשר שהמאמינים בישו נכללו דווקא בין המינים שהתפילה הזכירה. הנוסח מן הגניזה הקהירית הוא מהמאה העשירית לספירה, ואין כל בטחון שהוא שנאמר בתפילות בדור יבנה. ייתכן ש"הנצרים" (נוצרים או נצרנים, אחד מן הפלגים של היהודים־נוצרים במאה השנייה לספירה) נוספו מאוחר יותר.

התנועה של חסידי ומאמיני ישו במאה הראשונה לספירה, שאותה אנו מכנים "נוצרים", כללה בראש ובראשונה יהודים. אף מבחינה רעיונית כל כתבי הברית החדשה מבוססים על פרשנות המקרא. אולם, כיצד נוצרה התנועה הזו באופן חברתי, באופן שבו היהודים שבה נפרדו מיתר היהודים? ננסה להראות שהפיכתם לתנועה עצמאית עם מוסדות נפרדים לא הייתה כלל יוזמה של הנוצרים עצמם.

בסוף ימי בית שני היה בית הכנסת המוסד הקהילתי המרכזי של חיי הדת היהודים. כאן קראו בתורה ולמדו את כתבי הקודש (תפילות קבע יומיות נערכו בדרך כלל רק בבית המקדש, עד החורבן). מעבר למספר אזכורים במקורות מימי בית שני, בתי כנסת מימי ישו או מעט לאחריהם התגלו במספר אתרים בארץ, למשל במגדל שעל חוף הכינרת. ישו התייחס מספר פעמים לנעשה בבית הכנסת. הוא מזכיר את האנשים הצבועים שבבית הכנסת ואת הפרושים התופסים את המקומות הראשונים בו (מתי ו, ה; כג, ו). גם ישו עצמו לימד ודרש בבתי הכנסת, למשל בנצרת וכפר נחום, וכך עשו גם תלמידיו. גם פאולוס דרש בשבתות בבתי הכנסת בתפוצות (מרקוס א, לא; לט; מתי יב, ט; יג, נד; יוחנן ו, נט; יח, כ).

בבתי הכנסת בעיר ובכפר נפגשו יהודים נוצרים עם יהודים לא נוצרים. החסידים והמאמינים בישו המשיכו לאחר מותו לפקוד את בתי הכנסת המקומיים, וראו עצמם לא רק יהודים שומרי תורה ומצוות, אלא גם חברים בקהילה המקומית, הלא נוצרית. הם לא חשבו לייסד בתי כנסת נפרדים משלהם. אבל בקהילות הללו גידפו אותם, רגמו אותם באבנים, היכו אותם והענישו אותם באופן רשמי לפי חוקי התורה במלקות. לעיתים גם הכריחו אותם לגדף את ישו (מרקוס יג, ט; מתי י, יז; מעשי השליחים יב, יט; כו, יא).

שוב ושוב הם גורשו מבתי הכנסת בבושת פנים. בשלב מסוים הוטל כנראה חרם או גירוש כללי על המאמינים בישו והם לא הורשו לבוא יותר לבתי הכנסת, לפחות בחלק מן הקהילות. בבשורה של יוחנן (המאוחרת מבין הבשורות ויש המתארכים אותה לשנת 100 לספירה, אך היא מבוססת על מסורות או מקורות קדומים יותר ומן הסתם משקפת תהליך שקדם בערך בדור לזמן חיבורה) מופיע חרם או גירוש כזה:

- זֹאת אֲמַרְוּ הוֹרְיוֹ מִשּׁוּם שְׁפָחְדוּ מִרְאשֵׁי הַיְּהוּדִים, אֲשֶׁר בָּרַךְ הֶחֱלִיטוּ לַנִּדּוֹת אֶת כָּל מִי שְׂיִיזְדָּה כִּי הוּא הַמָּשִׁיחַ (ט 22).

הגירוש אבתי הכנסת - מדוע וכיצד הפכו הגאמינים בישו לתנועה עצמאית?

מה הייתה הסיבה לרדיפות ולעונשים הללו? מדוע מנהיגי הקהילות בבתי הכנסת ואגריפס הראשון מלך היהודים לא יכלו לגלות סבלנות כלפי הנוצרים, אלא ניסו לעצור את התפתחות תנועתם ולעקור אותה מן החברה היהודית? נראה שהסיבה לא הייתה ההקלות המסוימות של הנוצרים בהלכה, ואפילו לא העובדה שקיבלו גויים לתנועתם בלי לגיירם. הגורם המרכזי להתנגדות היהודים לנוצרים היה האמונה בישו. התפיסה שהוא המשיח, ואף לא משיח בן דוד ארצי, אלא מן גואל שמימי, חצי אלוהים, הייתה בעיני יהודים רבים בלתי נסבלת ובלתי נסלחת, אולי אף דומה מדי לעבודה זרה, כלומר אמונה באלילים. גם התקדימים החלקיים לתפיסה המשיחית הנוצרית שהיו ביהדות התקופה (כגון אלו של כתות קומראן, שרבים מהם לא היו מנת חלקם של רוב היהודים), לא ריככו את הזעם והעלבון של היהודים מהאמונה בישו כמשיח.

לקריאה נוספת:

רגב, א' (2025). **יהודים אחרים: ישו והנוצרים הראשונים במבט פנים-יהודי**. ידיעות ספרים.

Regev, E. (2019). **The Temple in Early Christianity: Experiencing the sacred**. Yale University Press.

בנוסח המקובל בימינו בקהילות ישראל הנוצרים אינם נזכרים, אבל ייתכן שהם הושמטו מחשש לתגובת הנוצרים לאחר שהנצרות הפכה לדת שלטת ואנשי דת נוצרים רדפו יהודים. עם זאת, אבות הכנסייה באמצע המאה השנייה מעידים כי יהודים קיללו נוצרים בבתי הכנסת (אך לא מתייחסים לתפילות דווקא), וייתכן שהכוונה ל"ברכת המינים".

מכל מקום, ברכת המינים יוצאת נגד הסוטים מן הדרך המקובלת על המתפללים למיניהם, כגון משומדים ומינים, כלומר יהודים שבחרו להאמין באמונות לא מקובלות ("כופרים" בעיני חז"ל), ובהם ככל הנראה גם יהודים שעברו על איסור עבודה זרה. הנוצרים היו ודאי בין המקוללים. ייתכן שהמטרה הייתה שלא יבואו לבית הכנסת להתפלל עם כלל ישראל. אבל היו נוצרים, אפילו גויים, שהמשיכו לפקוד את בתי הכנסת עד המאה הרביעית לספירה, וכמה מאבות הכנסייה התנגדו למנהג הזה.

כל אלה היו רדיפות מקומיות ועממיות של חברים בתנועה הנוצרית. אולם למנהיגי התנועה היה צפוי גורל קשה הרבה יותר. גורמי הנהגה ושלטון בארץ ישראל רדפו והענישו אותם. המלך אגריפס הראשון רדף את פטרוס, שבעקבות זאת ברח מירושלים והעביר את שרביט הנהגה ליעקב אחי ישו. גם שליחים אחרים נרדפו.

אור בן-דור

דוקטורנט במחלקה - לאחר הגשת עבודת הדוקטורט

מיקום גאוגרפי ומתווה כללי של שלושת מקרי הבוחן.

אזור המחקר בחצור שימש לבחינת דגם שבו קיים אתר עוגן מרכזי ומוכר - תל חצור, שסביבו התגבש מערך ברור יחסית של שימור, תכנון וניהול. אזור המחקר בצפית, שבמרכזו תל צפית המזוהה עם גת המקראית, הציג גם הוא אתר עוגן חשוב, אך במרחב זה התקיימו מתחים משמעותיים בין שימור, פיתוח, חקלאות וניהול אזורי. אזור המחקר בלהב, לעומת זאת, ייצג דגם אחר - מרחב שבו פזורים אתרי מורשת רבים יחסית, אך ללא אתר עוגן מרכזי שסביבו התגבש המערך התכנוני והניהולי.

כדי לבחון את הסוגייה באופן שיטתי, נבנתה מתודולוגיה שחזרה על עצמה בכל אחד מאזורי המחקר. בשלב הראשון נסקרה הספרות הרלוונטית לנושא ולאזורי המחקר, מן הארץ ומן העולם. לאחר מכן נערכו ונותחו סקרי שטח קיימים למיפוי משאבי המורשת, ונבחנו תוכניות מתאר, מסמכי מדיניות ומסגרות רגולטוריות שחלו על כל אזור. במקביל, נערכו ראיונות עם בעלי עניין ועם נציגי גופים שפעלו במרחב. בין הגופים שנכללו בבדיקה היו רשות העתיקות, רשות הטבע והגנים, קק"ל, רשות מקרקעי ישראל, רשויות ניקוז, רשויות מקומיות, גורמי תכנון ובעלי עניין מקומיים. שילוב מקורות המידע אפשר לבחון לא רק את מצאי האתרים ואת מאפייניהם הפיזיים, אלא גם את ההקשרים הנופיים, התכנוניים והמוסדיים שבתוכם הם התקיימו, את חלוקת הסמכויות בין הגופים השונים ואת תהליכי קבלת ההחלטות שהשפיעו על עתידם של אתרי המורשת.

על הכותב: אור בן-דור הגיש לאחרונה עבודת דוקטורט במחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכאולוגיה ע"ש מרטין (זוס), באוניברסיטת בר-אילן. העבודה, ניהול משאבי מורשת תרבות בשטחים פתוחים במדינת ישראל: מאפיינים, השלכות ודפוסי ניהול - המפגש בין אתרים ארכאולוגיים לשטחים פתוחים, נכתבה בהנחיית פרופ' אהרן מאיר ופרופ' עירית עמית-כהן.

כשאנו פוגשים אתר ארכאולוגי בשטח פתוח, קל למסגר אותו כנקודת ציון בודדת: תל ארכאולוגי, חורבה, מערת קבורה, גת, דרך קדומה או שרידי יישוב. בפועל, המצב מורכב יותר מכיוון שאתר מורשת כמעט אף פעם אינו עומד לבדו. הוא קשור לשביל שמוביל אליו, לשדה המעובד סביבו, לקו הרכס שממנו הוא נראה, לתוכנית המתאר החלה עליו, ולגופים שמנהלים (או אינם מנהלים) את סביבתו. נקודת המוצא של עבודת הדוקטורט שלי הייתה שדווקא הקשרים האלה הם המפתח להבנת נופי המורשת במדינת ישראל.

המחקר שערכתי עסק במפגש שבין משאבי מורשת תרבות, ובפרט אתרים ארכאולוגיים, לבין שטחים פתוחים במדינת ישראל. בישראל, מפגש זה מקבל ביטוי מורכב במיוחד: מדובר במרחב קטן וצפוף, רווי שכבות היסטוריות, שבו מתקיימים זה לצד זה אינטרסים מגוונים ולעיתים מנוגדים. מצד אחד, מצויים במרחב הישראלי אתרי מורשת ונופי תרבות בעלי חשיבות מקומית, לאומית ולעיתים אף בין-לאומית; מצד שני, אותם מרחבים נתונים ללחצי פיתוח ולשימושי קרקע מגוונים, ובהם בינוי ותשתיות, חקלאות, תיירות ועוד. מתוך מורכבות זו נגזרה שאלת המחקר המרכזית: מהם מאפייני המפגש בין משאבי מורשת תרבות לבין שטחים פתוחים במדינת ישראל, ומה משמעותו לניהול המרחב ולשימור ערכיו?

כדי לבחון זאת, הוגדרו שלושה אזורי מחקר כמקרי בוחן: אזור חצור, אזור צפית ואזור להב. אזורים אלה הוגדרו בהיקף מרחבי שאפשר קריאה אזורית של המרחב, אך לא רחב מדי באופן שטטש את אופיו המרחבי הייחודי של כל אזור. שטחם נע בין כ-90 ל-150 קמ"ר, ובכולם התקיים מפגש בין אתרי מורשת לבין שטחים פתוחים בעלי רמת הפרה נמוכה יחסית ומסגרת רגולטורית הניתנת לזיהוי. עם זאת, כל אחד ממקרי הבוחן התאפיין באופי, בתכונות נופיות ובדפוסי ניהול שונים (ראו איור מצורף).

לא רק אתר: ניהול מורשת תרבות בשטחים הפתוחים במדינת ישראל

ניהול כזה יוכל לאפשר התבוננות רחבה יותר, לא רק על האתר הארכאולוגי, אלא על המרחב שמעניק לו משמעות. בסיכומו של דבר, המחקר ביקש לאפיין את המפגש בין משאבי מורשת תרבות לבין שטחים פתוחים, ולהראות כי משמעותם של אתרי המורשת אינה מצטמצמת לגבולות האתר עצמו. הזיקה בין האתר, הנוף, שימושי הקרקע, המסגרות התכנוניות והגופים הפועלים במרחב היא שמעצבת את ערכם של נופי התרבות, ולכן גם את אופן שימורם וניהולם.

חורבת זעק. אתר המאפיין את אתרי גבעות דרום השפלה המהוות את התא הנופי הייחודי של שטח מחקר להב צילום: אור בן-דור

תצלום שרידי בית הכנסת העתיק בחורבת מרות באזור מחקר חצור - דוגמה למשאב מורשת תרבות בשטח פתוח. צילום: אור בן-דור

אחת המסקנות המרכזיות שעלו מן המחקר הייתה שההגנה על אתרי מורשת, ובהם אתרים ארכאולוגיים, כעל נקודות מבודדות במרחב, אינה מספקת. אתר מורשת מקבל את משמעותו גם מן הנוף שסביבו: הדרכים, השדות, קווי הראות והנצפות, הזיקה לקהילות הסמוכות, שימושי הקרקע וההקשרים התכנוניים שבתוכם הוא מתקיים. לכן, מסקנות המחקר הצעתי מסגרת מושגית חדשה הכוללת שלושה רכיבים המסייעים בקריאת השטח, בהבנתו ובניהולו: עוגן, מעטפת ומרחבי זיקה. ה"עוגן" הוא אתר המורשת המרכזי; ה"מעטפת" היא המערך הפיזי, התכנוני והמוסדי המקיף אותו; ו"מרחבי הזיקה" הם אותם קשרים רחבים יותר - שבילים, נקודות תצפית, פעילות חינוכית, חקלאות, נראות ופרשנות, שבאמצעותם האתר ממשיך להתקיים כחלק חי מן המרחב.

הבחנה זו מחדדת פער חשוב: בישראל קיימים גופים רבים הפועלים בשטחים הפתוחים, אך כל אחד מהם נוטה לראות רק את חלקו שלו בתמונה. גוף אחד עוסק בעתיקות, אחר בטבע, אחר בקרקע, אחר בניקוז, אחר בחקלאות ואחר בתכנון מקומי. במקרים רבים אין גוף אחד המופקד על המכלול התרבותי-נופי כולו. התוצאה היא שנופי תרבות עשירים עלולים להישמר באופן חלקי בלבד, ואחרים עלולים להיעלם לגמרי. גם כאשר האתר עצמו מוכר וזוכה להגנה, סביבתו, קשריו הנופיים והמשמעות התרבותית הרחבה שלו עלולים להיוותר ללא מסגרת ניהולית ברורה.

המחקר הציע לראות בשטחים הפתוחים לא רק משאב סביבתי או עתודת קרקע, אלא גם מרחב תרבותי-ערכי. מכאן נגזרו כמה המלצות יישומיות:

- (1) שילוב שכבת ניתוח של נופי תרבות כבר בשלבי התכנון הראשוניים.
- (2) עיגון נופי התרבות במערך התכנון הארצי.
- (3) פיתוח מינהלות אזוריות רב-גופיות, שבהן יישבו יחד גופי השימור, התכנון, הסביבה, החקלאות והרשויות המקומיות.

לקריאה נוספת:

בן-דור, א'. (2026). **ניהול משאבי מורשת תרבות בשטחים פתוחים במדינת ישראל: מאפיינים, השלכות ודפוסי ניהול**. עבודת דוקטורט, אוניברסיטת בר-אילן.

שר-שלום, א., עמית-כהן, ע., ששון, א., רייש, ר. ופלד, י. (2013). **נופי תרבות בישראל**. רשות הטבע והגנים, הוועד הישראלי לאונסק"ו, הוועדה הישראלית למורשת עולמית.

Amit-Cohen, I., & Vitriol, Y. (2021). **Integrated heritage landscape – built cultural heritage in open spaces**. ICOMOS International Archive.

ד"ר אנט לנדס-נגר

בעלת תארים שני ושלישי במחלקה בהנחיית פרופ' בועז זיסו.

צילום: יולי שוורץ, רשות העתיקות

סוגי האתרים מצביעים על זיקה ישירה לדרך הראשית, המתבטאת באלמנטים שונים שנועדו לצרכי הדרך, להגנתה, ולשירות העוברים בה.

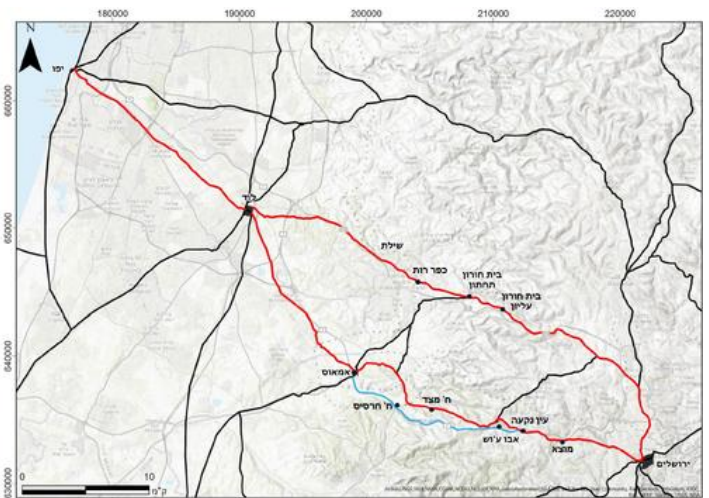
היקפי ההתיישבות באיזור המחקר שונים מתקופה לתקופה ומשקפים זיקה ישירה בין מעמדן של ירושלים ולוד לסביבתן בתקופות הרומית והביזנטית, כפי שהושפעה מאירועים היסטוריים ודתיים.

התקופה הרומית הקדומה מיוצגת בכ-70% מכלל האתרים. היקף זה משקף את שיא פריחתה של ירושלים כמרכז דתי ועירוני בשלהי ימי הבית השני. לאורך הדרכים הוקמו מגדלי שמירה ותחנות דרכים, ובהן מקוואות טהרה ששימשו את עולי הרגל הרבים.

התקופה הרומית התיכונה, שבין שתי המרידות, מיוצגת רק בכרבע מכלל האתרים – הייצוג הנמוך ביותר מבין ארבע התקופות. הירידה במספר היישובים הושפעה ישירות מחורבן ירושלים והמקדש ואילו מרד בר-כוכבא הוביל לנטישה ולחורבן כמעט מוחלט של איזורי יהודה ובנימין.

התקופה הרומית המאוחרת, מאופיינת באוכלוסייה פגאנית, שחדרה אל הוואקום היישובי-יהודי שנוצר לאחר חורבן הבית השני ומרד בר-כוכבא. בתקופה זו ניכרת עלייה במס' האתרים הצבאיים-הרומיים, דווקא לאורך הדרך הדרומית לירושלים, העוברת לאורך ציר מעיינות, כנראה לצורך שליטה במשאבי הטבע לאורכה-המים וחואר מוצא, ששימש לתעשיית הקדרות. הקמת המושבה הרומית בקולונייה-מוצא, איפשרה, בין היתר, שליטה במשאב זה (איור 2).

שתי דרכים ראשיות הובילו מיפו לירושלים בעת העתיקה (איור 1, מסומנות באדום). הדרך הצפונית, עברה בציר בית חורון, ומקבילה בחלקה לכביש 443; הדרך הדרומית, עברה בציר אמאוס-אבו גוש, ומקבילה בחלקה לכביש 1. הקטע שבין יפו ללוד היה משותף לשתייהן. שתי הדרכים השתלבו במערך הדרכים הרומיות שנסללו ברחבי ארץ ישראל בתקופה הרומית המאוחרת.

איור 1: הדרכים הרומיות ומבחר אתרים לאורךן על גבי מפה בת זמננו. (הכנת מפה: ג'יימס מקקלן, עיבוד אנט לנדס-נגר)

דרכים אלו והתפרוסת היישובית לאורךן נדונו בעבר בהרחבה במחקר מקיף שפורסם לפני כשלושה עשורים (Fischer, 1996). מאז פרסומו המחקר הארכאולוגי התפתח מאוד בעקבות מיזמים לאומיים של בינוי ופיתוח כגון הקמת העיר מודיעין, הרחבת כבישים 1 ו-443, וסלילת כביש 16 וכביש חוצה ישראל. במסגרת עבודות אלה נערכו חפירות הצלה רבות, שתוצאותיהן שופכות אור חדש ועדכני על תוואי הדרכים והתפרוסת היישובית לאורךן בתקופות הרומית והביזנטית.

בעבודת הדוקטורט נדונו 106 אתרים הנמצאים לאורך שלושת מקטעי הדרך ובסמוך להם. האתרים חולקו לשתי קבוצות מיון: האחת לפי תקופות, והשנייה לפי סוג האתר. אלו כוללים: יישובים, בתי קברות, אתרי תעשייה ציבוריים, תחנות דרכים, ואתרים צבאיים, וכן אתרים שבהם זוהתה אוכלוסייה אתנית/דתית מובהקת – יהודית, נוצרית, רומית-צבאית ופגאנית, ושומרנית.

מתוצאות מיון סוגי האתרים עולה כי איזור המחקר נמצא בעורף הכפרי של ירושלים ולוד בתקופות הרומית והביזנטית, המאופיין בשטחי חקלאות נרחבים, בטרסות חקלאיות ובמעיינות שופעים.

A7987

איור 2. מוצא. סיכת רכיסה רומית (פיבולה) הנושאת כתובת לטינית – AVCISSA – שם ממוצא קלטי, שיש ליחסו לבעל בית המלאכה. (צילום: קלרה עמית, רשות העתיקות)

הדרכים הראשיות בין יפו לירושלים בתקופות הרומית והביזנטית: אבט אחדש

איור 4: ח' חרסיס/שער הגיא. החדר הפושר בבית המרחץ ובו מערכת היפוקאוסט, מבט למזרח (צילום: אסף פרץ, רשות העתיקות)

התקופה הביזנטית היא תקופת השיא של ההתיישבות באיזור המחקר. ירושלים הפכה למרכז דתי-נוצרי, והדרכים אליה היו צירי צליבות מרכזיים. לאורך הוקמו כנסיות דרכים (איור 3), אכסניות ובתי מרחץ (איור 4), שנועדו לשרת את עולי הרגל הרבים. בתקופה זו עלתה חשיבותו של סעיף דרך נוסף (איור 1, מסומן בתכלת), הנמצא בתוואי כביש 1 של היום. סעיף זה יצא מאמאוס אל שער הגיא, טיפס לאורך נחל נחשון עד אבו גוש, ושם התחבר מחדש לדרך הראשית הקדומה לירושלים. החל מהתקופה האומיית ואילך הפכו סעיף זה והמשכו מזרחה לדרך הראשית המועדפת לירושלים מן המערב. מעמד זה אף זכה להכרה לאומית לאחר קום המדינה, כאשר הדרך מוספרה, כראוי לחשיבותה, ככביש הראשון במעלה במערכת הכבישים הארצית.

לקריאה נוספת:

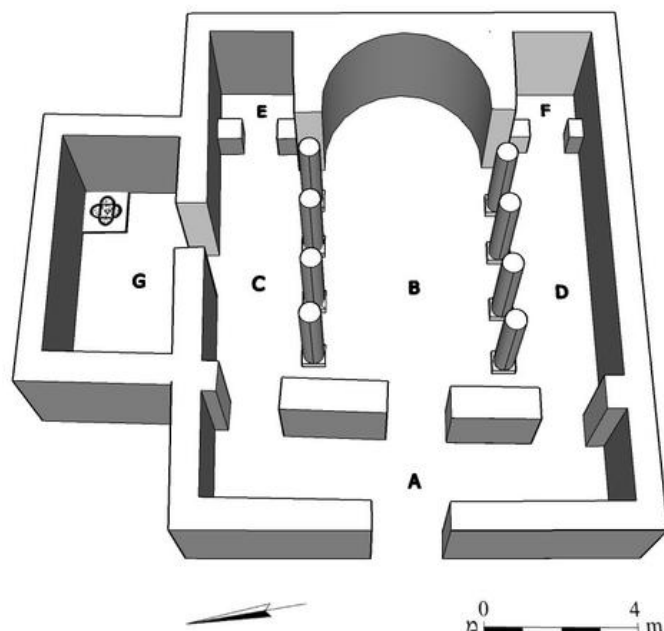
לנדס-נגר, א' (תשפ"ו). **מערך ההתיישבות לאורך הדרכים הראשיות בין יפו לירושלים בתקופות הרומית והביזנטית** [חיבור לשם קבלת התואר 'דוקטור לפילוסופיה']. אוניברסיטת בר-אילן.

לנדס-נגר, א', וזיסו, ב' (תשפ"ו). הדרך העולה לירושלים בתקופות הרומית והביזנטית. בתוך א' שביט וע' סגל (עורכים), **אריאל 220**, כרך א', עמ' 67–81.

Fischer, M., Isaac, B., & Roll, I. (1996). **Roman roads in Judea II: The Jaffa–Jerusalem road (BAR International Series 628)**. BAR Publishing.

אודות המחברת:

אנט היא ארכאולוגית בכירה ברשות העתיקות, בעלת ותק של 23 שנים. בשלוש השנים האחרונות עובדת ביחידת קמ"ט ארכאולוגיה.

איור 3: עין נקעה. שחזור תלת מימד של הכנסייה הביזנטית (מדידה ושרטוט: א' האג'יאן, מ' קובין, ומ' קאהן; שחזור: מ' קאהן, רשות העתיקות)

נועם בר דוד

סטודנט לתואר שלישי במחלקה

אופיה הקוסמופוליטי של העיר מציב אותה כמקרה מבחן אפקטיבי לשאלות יסודיות באשר לזהותם העצמית של תושביה: האם לשונם של תושביה הקדומים ניתנת להגדרה באמצעות זהות מקומית-עירונית, או שמא שפתם הייתה כלל-אימפריאלית? שאלה זו טומנת בחובה מרכיבים של זהות והגדרה עצמית, ותשובה כמותית עליה תאפשר תובנות בדבר זהותם והשתייכותם למעגלים שונים בחברה של האימפריה הרומית המזרחית. קשר לשוני-חברתי שכזה מכונה בתחום הבלשנות "סוציולקט" (להבדיל מ"דיאלקט"), והוא מאפשר הגדרת קבוצות באמצעות לשון המשותפת להן. לצורך המחקר המשווה, קיבצתי מאגר מידע של כרבע מיליון כתובות מרחבי האימפריה הרומית, בנוסף לכאלף מקיסריה. כמו כן, קיבצתי כארבעת-אלפים וחמש מאות טקסטים ביוונית משלהי העת העתיקה, לצד כמה מאות שחוברו בקיסריה: כך נוצר גוף טקסטים וכתובות דיגיטלי אשר אפשר את העבודה החישובית, כפי שיפורט להלן.

שיטה ותוצאות:

בניסיון למענה על השאלה הזו, נבחנו שני גופי טקסט גדולים מקיסריה: הראשון הוא החיבורים הספרותיים אשר נוצרו בעיר החל מסוף המאה השנייה לספירה (בניסיון לתחם את המחקר לשלהי העת העתיקה) ועד לכיבוש המוסלמי. השני הוא גוף הכתובות אשר נמצאו בעיר ופורסמו בקורפוס הכתובות מיודאה-פלשתינה (CIIP). CIIP הוא גוף כתובות מעודכן ובסטנדרט מדעי גבוה, ומכיל פרסום מקיף של הכתובות מהעיר.

לאחר שלב דיגיטציה ועיבוד ראשוני (שאין מקום להרחיב עליהם במאמר זה), הושאו הטקסטים שמקורם בקיסריה לאחרים שמקורם בערים מרכזיות נוספות. ההשוואה בוצעה בכלים סטטילומטרים טיפוסיים (אלגוריתמים קיימים למדידת שכיחויות מילים) לצד כמה כלים שפותחו במיוחד לצורך המחקר (כמו רשת קשרים ומטריצת מרחקים). הערים הנדונות נבחרו על בסיס ה-Notitiae Episcopatum, תיעודים גאוגרפיים קדומים אשר קובצו ועובדו על ידי ארנולד הוגו ג'ונס, ופורסמו בשנת 1971. להשוואה החישובית נבחרו ערים בעלי מעמד בולט במיוחד (כגון אלכסנדריה, אנטיוכיה וקונסטנטינופוליס) לצד ערים שנשאו בתואר הרשמי "עיר אם" (Metropolis) בדומה לקיסריה של פרובינקיה פלשתינה הראשונה. לא מכל הערים ברשימה שרדו חיבורים ספרותיים, כך שסה"כ נבחנו 147 טקסטים אשר חוברו על ידי קרוב לחמישים מחברים שונים מרשימת הערים שגובשה.

מאמר זה מבוסס על הראשון מבין שלושת מאמרי הדוקטורט שלי, אשר נכתב בהנחיית פרופ' אהרן מאיר ממחלקתנו, ד"ר אבנר אקר מהאוניברסיטה העברית וד"ר פרנצ'סקו ממברני מהאוניברסיטה הקתולית של הלב הקדוש (מילאנו).

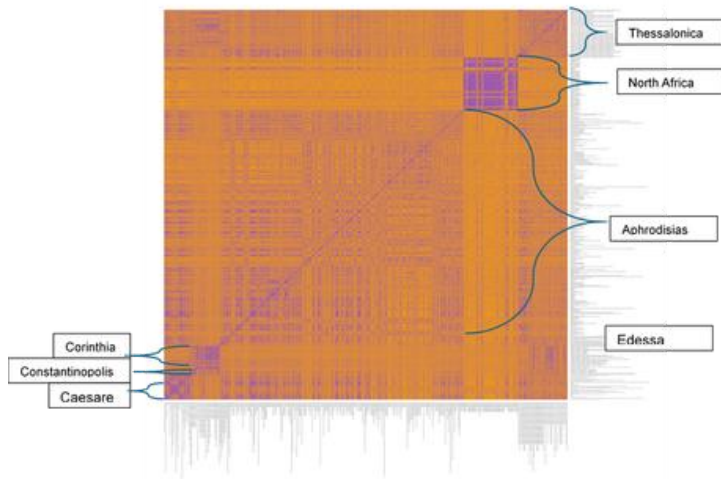
במסגרת הדוקטורט, נבחנו הטקסטים והכתובות היווניות שמקורם בקיסריה בהשוואה לטקסטים ולכתובות משאר חלקי האימפריה הרומית המזרחית, על מנת לקבל מדד כמותי בנוגע לקרבה או לריחוק בין הטקסטים המקומיים לבין עצמם, ובינם ובין טקסטים שמקורם אחר. בעבודה אני מיישם ומפתח כלים מתחום עיבוד השפה הטבעית במדעי המחשב (NLP - Natural Language Processing) על היוונית של האימפריה הרומית המזרחית, ובדגש על האתרים עליהם אני עורך מחקר משווה: קיסריה וירושלים.

קיסריה

קיסריה הייתה אחת הערים הבולטות והחשובות ביותר בשטחה של ארץ ישראל בתקופה הרומית בכלל, ובשלהי העת העתיקה בפרט. לאחר שהוקמה על ידי הורדוס הגדול, היא שימשה כבירה המנהלתית של פרובינקיה יודאה, זכתה במעמד של קולוניה, ומאוחר יותר הוכרה כעיר האם (Metropolis) בפרובינקית פלשתינה הראשונה (Palaestina Prima). בהיותה עיר נמל לחוף הים התיכון, היא היוותה מרכז מסחרי חשוב והייתה לצומת מפגש של דמויות, רעיונות וקהילות שונות. היצירה הספרותית בה הניבה מאות חיבורים שנפוצו ברחבי האימפריה המזרחית, רובם בעלי אופי דתי (ראויים לציון מיוחד שני מחברים בולטים: אוריגינס ואאוזביוס, שתיים מהדמויות החשובות ביותר בתולדות הכנסייה הקדומה).

אמת המים של קיסריה. צילום: נועם בר-דוד

שרטוט 2: מטריצת מרחקים של הכתובות משלהי העת העתיקה. ניתן לראות בבירור ביטוי להיבטים גיאוגרפיים: הכתובות מכל עיר ועיר קרובות זו אל זו מבחינת שכילויות המילים בהן.

מסקנות:

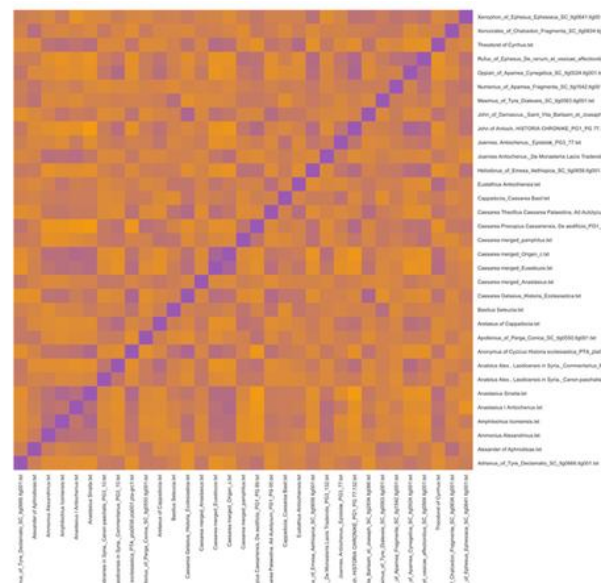
הן זיהוי המאפיינים המקומיים בלשון הכתובות והן היעדרו מלשון הכתיבה הספרותית תורמים למסקנות מעניינות:

ראשית, ניתן לומר כי אכן לשון של הכתובות מערים שונות באימפריה הרומית המזרחית ניתנת לזיהוי. ממצא עקרוני זה היה ידוע כ"הרגל האפיגרפי" (Epigraphical habit) המקומי (ר' לדוגמה את Benefiel and Keesling, 2024) אך לראשונה מוצגות עדויות כמותיות רחבות לקיומו.

שנית, ממצא כזה נעדר מהכתובים הספרותיים. את היעדר המקומיות הזו ניתן להסביר בשתי דרכים: בראשונה, עיון בביוגרפיות של הכותבים מגלה כי רבים מהם עברו בין ערים שונות במהלך חייהם, דבר שסביר שהשפיע על לשונם. בנוסף, כתיבתם הייתה לא פעם פולמוסית, אפולוגטית או מצטטת, דהיינו, הטקסטים אותם חיברו המחברים העתיקים כלל לא פעם מרכיבים חיצוניים ללשונם של המחבר.

שלישית, המחקר מאפשר אפשרות כמותית לאבחנה בין קבוצות שונות אשר פעלו באותה העיר: בין שכבת הסופרים המשכילה ובין הציבור הרחב, שהשכלתו הייתה פחותה. אבחנה זו חזרה על עצמה בכמה וכמה ערים, ועל כן מאפשרת את ביסוס תובנה כללית, ולא תופעה מקומית אשר התגלתה במקרה מבחן בודד.

לאחר ביצוע של מגוון בדיקות, לא נמצא כל מאפיין גאוגרפי או חברתי המשותף למחברים מקיסריה. למעשה, לא התגלה כל מוקד גאוגרפי אשר המחברים בו ניתנים לאפיון בכלים כמותיים. כלומר, לשונם של כלל מחברי הטקסטים הספרותיים ניתנת לזיהוי כמעין מארג מורכב וסבוך, בו לא ניתן למצוא עקבות חברתיות או מקומיות (ר' שרטוט 1). נתגלו כמה מאפיינים הקשורים בתוכן הטקסטים (בעיקר סביב הסוגה אליה משייכים), אך אין המקום להרחיב אודות ממצא זה, שכן הוא אינו תורם למענה על השאלה הראשית בדבר ניב לשוני מקומי.

שרטוט 1: מטריצת מרחקים של היצירות הספרותיות משלהי העת העתיקה. ניתן לראות כי היבטים גיאוגרפיים או חברתיים אינם ניכרים בביתוח זה.

בדיקה דומה תוכננה להתבצע על הכתובות העתיקות. ואולם, כאן התעורר אתגר: כתובות מכילות לעיתים קרובות מילה או שתיים בלבד, דבר המפריע לעיבוד כמותי שלהם. הפתרון לכך: קיבוץ שלהן למחרוזות שיאפשר עבודה סטטיסטית סדורה. האלגוריתם לקיבוץ הכתובות שפותח במסגרת המאמר מבוסס על בעיה מתמטית מוכרת בשם bin-covering, ופתרונות מקורבים שפותחו לפתרון הבעיה יושמו על אלגוריתם קיבוץ הכתובות. הכתובות, מקוטלגות על בסיס גאוגרפי, קובצו למחרוזות בנות מאה מילים לפחות ובכך איפשרו את העבודה הכמותית.

ניתוח הכתובות העלה תמונה שונה מאוד מזו שהתגלתה בניתוח הטקסטים הספרותיים: בעוד שהטקסטים הספרותיים לא גילו כל מאפיין סטטיסטי המשותף למרחב גאוגרפי או זהותי, הכתובות הראו תוצאה אחרת לחלוטין: הן התקבצו היטב לפי מיקום כתיבתן, ונתן להבחין בנקל בין כל עיר ועיר המופיעה בניתוח (ר' שרטוט 2).

מחקרי המשך

במאמר המשך שנכתב בימים אלה, נבחנים הטקסטים והכתובות מירושלים של שלהי העת העתיקה. ירושלים נבדלת מקיסריה במובנים רבים: היא לא הייתה עיר מסחר ראשית, היא שוכנת בהרים, וחשיבותה הכלכלית והמנהלתית הייתה פחותה בהשוואה לזו של קיסריה באותן התקופות. ועם זאת, לירושלים נודעה חשיבות רבה בשלהי העת העתיקה: היא שימשה כבירה הדתית של האימפריה הרומית המזרחית. הפער בין הערים מאפשר להשתמש בהן כשני מקרי מבחן נבדלים, אשר יתרמו למסקנות מבוססות.

בסיכום המחקר החישובי על ירושלים וקיסריה גם יחד, צפוי מאמר מסכם אשר יאגד ויפתח את המסקנות שעלו בבדיקות החישוביות על המחקר ההיסטורי המסורתי. מחקר זה ידגים ויבסס כיצד בחינה שיטתית חישובית יכולה לתרום לעיצוב התמונה ההיסטורית הכללית, בדגש על היבטים חברתיים, דתיים ולשוניים בחיי תושבי הארץ הקדומים.

לקריאה נוספת:

Benefiel, R., & Keesling, C. M. (Eds.). (2024). **Inscriptions and the epigraphic habit: The epigraphic cultures of Greece, Rome, and beyond** (Vol. 20). Brill.

Jones, A. H. M. (1971). **The eastern Roman provinces**. Oxford University Press.

שלמה ליוברסקי

סטודנט לתואר שני במחלקה

חפירה – חורבת לופית

מבט לכיוון תל צפית

כבשים ליד החפירה

עבודה זו חוקרת את ממצאי החפירה מחורבת לופית, אתר הממוקם בקצה המערבי של שפלת יהודה (נ.צ: 184186-4143/623976-405). חורבת לופית נחפרה בשלוש חפירות בדיקה על ידי רשות העתיקות. החפירות בוצעו בשנת 2006 ונוהלו על ידי סבטלנה טליס. האתר הוא בעל ערך רב למחקר על שפלת יהודה ועל המאה השביעית לפסה"נ. כאמור, רוב המידע שיש לנו עד כה על שפלת יהודה בכלל ועל מערב שפלת יהודה בפרט הוא ברובו מסקרים, בעיקר מסקרו של יהודה דגן (סקר השפלה) ומעט מאתרים שנחפרו, שרובם תלים: תל צפית, תל מקנה, תל בטש, תל עזקה, תל לכיש, תל גזר, תל בית שמש, תל עיטון, תל זית, תל מראשה, תל חרסים ותל גודד. ואילו אתרים קטנים יותר, הנמצאים במרחק מה מהתלים לא זוכים לתשומת לב כמעט, למעט כאשר המקום מיועד לפיתוח ואז מתבצעת חפירת הצלה, כגון חורבת לופית. אתר זה, בנוסף לכך שהוא מקור מידע על היישוב בשפלת יהודה, ועל המאה הז' לפסה"נ, הוא גם במידה רבה החולייה החסרה בתקופות ההתיישבות המתועדות בתל צפית הסמוך – המאה השביעית לפסה"נ שנתגלתה בחורבת לופית. ממצאי האתר יעזרו להבין את אופי ההתיישבות בשפלת יהודה לאחר הרס הנגרים ממסע סנחריב.

מטרות המחקר הן לנסות אור על האופי ההתיישבותי של שפלת יהודה/השפלה הנמוכה במאה השביעית לפסה"נ, בעיקר באזור תל צפית, כאשר חורבת לופית משמשת כמקרה מבחן. אנסה להבין מי הייתה האוכלוסייה שישבה באזור ומה היה אופייה של האוכלוסייה וההתיישבות באזור. מכיוון שחורבת לופית ממוקמת בקרבת תל צפית, ישנה סבירות שיש קשר בין חורבת לופית לתל צפית ואחת ממטרות המחקר היא לבדוק זאת. לתקופות שמיוצגות היטב בחורבת לופית כגון המאה השביעית יש מעט מאוד עדויות בתל צפית, למעט ידיות הרוזטה שנמצאו, להתיישבות בתל צפית, מה שיכול להעיד על ירידת האוכלוסייה מהתל במהלך השילטון האשורי וחזרתו לתל לאחר הכיבוש הפרסי.

על מנת לקבל תמונה מלאה עד כמה שניתן על המאה השביעית לפסה"נ באזור זה ועל מנת לענות על השאלה מי הייתה האוכלוסייה שהתגוררה בחורבת לופית ומה היה אופייה של ההתיישבות והתרבות החומרית באתר, אני אנתח את הממצאים של שתי החפירות שערכה במקום סבטלנה טליס. אתמקד בניתוח ותיאור של שטחי החפירה, תיאור השכבות, ממצאים ארכיטקטוניים, ארכיאוזאולוגים, קראמים, ממצאי אבן, כלי צור ובדיקות פטרוגרפיה.

מדוע הייתה החצר ארכז הבית היהודי בתקופה הרומית-ביזנטית?

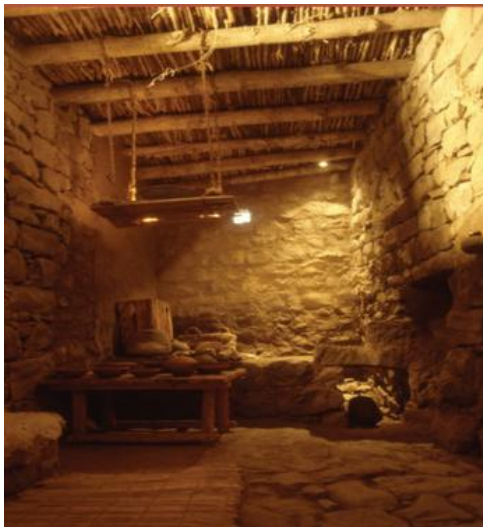
יובל ריקלין

סטודנט לתואר ראשון במחלקה

תפיסה אדריכלית זו התפשטה ברחבי הפרובינקיות של האימפריה הרומית, ובהן גם ארץ ישראל. אף שבית החצר היה מוכר בארץ ישראל מאות שנים קודם לכן, נראה כי האדריכלות הרומית חיזקה את מעמדה של החצר כמרכז הבית והשפיעה גם על הבנייה המקומית.

עם זאת, דווקא בנקודה זו מתגלה ההבדל במטרת החצר בין שתי התרבויות. הממצא הארכאולוגי בקצרין מלמד כי מרבית הפעילות הביתית התרכזה דווקא בחצר. לצד תנורי האפייה ומשטחי העבודה נמצאו מתקני מים, אזורי אחסון ועדויות להכנת מזון. ניתוח עצמות בעלי החיים מצביע על כך שגם השחיטה ופירוק הבשר התבצעו בה. לעומת זאת, חדרי הבית שימשו בעיקר למגורים ולאכילת המזון. ממצאים אלו מלמדים כי החצר הייתה הרבה מעבר למרכיב אדריכלי. היא הייתה מרכז החיים המעשיים של הבית היהודי.

שחזור חצר "בית רבי אבון" בקצרין. החצר הייתה לב הבית ושימשה את בני המשפחה למלאכות היום-יום, ובהן הכנת מזון, אפייה, אחסון ועבודה ביתית. לקוח מתוך: Killebrew, Grantham & Fine, 2003 עמ' 69.

הארכאולוגיה מלמדת כיצד נראו הבתים וכיצד אורגן המרחב הביתי, אך אין ביכולתה לבדה להסביר מדוע דווקא בחברה היהודית הפכה החצר למרכז החיים. לשם כך יש לפנות אל ספרות חז"ל, המשקפת את עולמם החברתי, הדתי וההלכתי של בני התקופה. חז"ל אינם רק מסבירים את משמעותה של החצר, אלא גם משלימים את התמונה העולה מן הממצא הארכאולוגי ומחזקים את ההבנה כי החצר שימשה מוקד החיים המשפחתיים, הכלכליים והקהילתיים בבית היהודי.

קשה לחשוב על מרכיב אדריכלי פשוט יותר מן החצר. מדובר בשטח פתוח מוקף חדרים, שלכאורה נועד רק לאפשר כניסת אור ואוויר אל הבית. אולם מבט היסטורי מגלה שהחצר הייתה הרבה יותר מכך. במשך אלפי שנים החצר שימשה כמקום המרכזי של הבית, ובתקופת המשנה והתלמוד היא הפכה לאחד המרחבים החשובים ביותר בחיי המשפחה והקהילה היהודית. כיצד הפכה החצר למרכז הבית היהודי דווקא בתקופה הרומית-ביזנטית?

שורשיה של החצר נעוצים כבר בתקופות הפרהיסטוריות כגון בתקופה הניאוליתית הקדם-קראמית א'. באותה תקופה היו המבנים קטנים ופשוטים, ולכן רוב הפעילות היומיומית התנהלה מחוץ להם. בחצר הוכנו מזון וכלי עבודה, עובדו חומרי גלם והתבצעו מלאכות שונות.

גם כאשר התפתחו בתי המגורים בתקופות המאוחרות יותר, החצר לא איבדה את חשיבותה. היא סיפקה אור טבעי, אוורור ומרחב עבודה נוח, ולכן המשיכה להיות חלק בלתי נפרד מן הבית במשך אלפי שנים.

בתקופה הרומית הגיעה החצר לשיא חשיבותה. הבית תוכנן כולו סביבה, והיא הפכה לציר שסביבו אורגנו חדרי המגורים. נוסף על תפקידה המעשי, היא הייתה גם מוקד חברתי וייצוגי. העיר פומפיי למשל, שנשתמרה לאחר התפרצות הר הגעש וזוב בשנת 79 לספירה, מאפשרת לראות זאת בצורה נדירה. בבתי המגורים הפרטיים ניצבו האטריום והפריסטיל במרכז המבנה, והם עוטרו בפסיפסים, ציורי קיר, גינות ומזרקות. החצר הייתה המקום שבו התקבלו אורחים, ובמידה רבה שיקפה את מעמדו ואת עושרו של בעל הבית. אף שבוצעו בה גם פעילויות יומיומיות מסוימות, עיקר ייעודה היה ייצוגי, ואילו מלאכות הבית התרכזו בעיקר בחדרי השירות ובחללים המשניים של הבית.

תוכנית בית מגורים בפומפיי. האטריום, ובהמשך גם הפריסטיל, ניצבו במרכז הבית וסביבם אורגנו חדרי המגורים. לקוח מתוך:

https://pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R6/6%2015%2001%20plan%202.htm?utm_source=chatgpt.com

מדוע הייתה החצר מרכז הבית היהודי בתקופה הרומית-ביזנטית?

תמונה זו עולה בקנה אחד עם ערכי הצניעות המשתקפים בספרות חז"ל. לצד מנהגי זכר לחורבן, שהגבילו את עיטור בתי המגורים, הדגישו חז"ל גם את ערך ההסתפקות במועט, כפי שנאמר: "איזהו עשיר? השמח בחלקו" (אבות ד, א). בתוך מציאות זו הבית הפרטי לא נועד לשמש אמצעי להפגנת עושר ומעמד, אלא בראש ובראשונה לשרת את צורכי המשפחה. משום כך החצר לא נדרשה למלא תפקיד ייצוגי, אלא נותרה מרכז הפעילות הביתית, ובה התרכזו תנורי האפייה, אבני הריחים, מתקני המים ושאר מלאכות היום-יום. במקביל, סוגיות הלכתיות כגון היזק ראייה, מחיצות ועירוב חצרות מלמדות שחכמים לא רק הכירו במרכזיותה של החצר, אלא גם קבעו הלכות המסדירות את השימוש בה ואת היחסים בין בני האדם שהתנהלו בה. קשה למצוא מרחב ביתי אחר הזוכה לעיסוק הלכתי כה רחב ומעמיק, עובדה המחזקת את מעמדה של החצר כלב החיים המשפחתיים בבית היהודי.

מרכזיותה של החצר בבית היהודי לא הייתה תוצאה של האדריכלות הרומית בלבד. החצר עמדה במרכז הבית במשך אלפי שנים, וגם בארץ ישראל נשמרה מסורת זו, אף שהבנייה המקומית הושפעה מן העולם הרומי. אולם מן השילוב בין הממצא הארכאולוגי לבין ספרות חז"ל עולה כי בחברה היהודית קיבלה החצר משמעות ייחודית. היא לא הייתה רק מרכיב אדריכלי, אלא מרכז החיים המשפחתיים, הכלכליים והקהילתיים. נראה כי הקאנון התלמודי לא רק שיקף מציאות זו, אלא גם תרם לעיצובה ולהעמקת מעמדה של החצר כלב של הבית היהודי.

המשנה והתלמוד מזכירים את החצר שוב ושוב במגוון רחב של הקשרים, דבר המעיד על מקומה המרכזי בחיי היום-יום. כך למשל, המשנה במסכת כתובות מונה את מלאכות הבית, "טוחנת, ואופה, ומכבסת, ומבשלת..." (כתובות ה, ה), מלאכות שדרשו מרחב פתוח, אור טבעי ואוויר, ולכן התאימו במיוחד לחצר. גם במסכת מעשרות מוגדרת החצר על פי השימושים המתקיימים בה בפועל, כגון "חצר הצורית שהכלים נשמרים בתוכה" או חצר "שאין אדם בוש מלאכול בתוכה" (מעשרות ג, ה). החצר לא נתפסה כשטח מעבר בין חדרי הבית, אלא כמרחב שבו התנהלו העבודה, האכילה, האחסון והמפגש המשפחתי.

תרומתם של חז"ל אינה מסתכמת בתיאור חיי היום-יום בחצר. נראה כי הקאנון התלמודי תרם לעיצוב אופיו של הבית היהודי ומשמעותו החברתית. הממצאים בקצרין ממחישים זאת: בעוד שבתי המגורים נבנו בפשטות יחסית, ללא עיטור מפואר, בית הכנסת שבמרכז היישוב נבנה באבני גזית ועוטר באלמנטים אדריכליים והיה המבנה המרשים ביותר בו. בתלמוד הבבלי נאמר: "כל עיר שגגותיה גבוהין מבית הכנסת לסוף חרבה" (שבת, י"א ע"א), אמירה המלמדת על חשיבותו של בית הכנסת ולמעמדו המרכזי בחיי הקהילה. נראה כי היוקרה וההשקעה הופנו בראש ובראשונה אל המרחב הציבורי והקהילתי, ולא אל הבית הפרטי.

בית הכנסת בקצרין. ניתן להבחין בעמודי האבן המסותתים, בכותרות המעוטות ובחלל הציבורי הרחב, המעידים על השקעת משאבים רבה בבנייתו, בניגוד לפשטות היחסית של בתי המגורים בכפר. מתוך אתר: <https://synagogues.kinneret.ac.il/he/synagogues/%D7%A7%D7%A6%D7%A8%D7%99%D7%9F>

לקריאה נוספת:

Boman, H. (2005). White light – white heat: The use of fire as a light and heat source in an atrium house in Roman Pompeii. **Current Swedish Archaeology**, 13, 59–75.

Galor, K. (2003). Domestic architecture in Roman and Byzantine Galilee and Golan. **Near Eastern Archaeology**, 66(1–2), 44–59.

Killebrew, A. E., Grantham, B. J., & Fine, S. (2003). A "Talmudic" house at Qasrin: On the use of domestic space and daily life during the Byzantine period. **Near Eastern Archaeology**, 66(1–2), 59–77.